

УДК 027.4:021.2(477)»1939/1945»

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-5\(206\)-87-90](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-5(206)-87-90)

Полякова-Лагода Марія
Цина Валентина

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4273-8145>

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3512-1641>

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ І ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

A Розглядається досвід просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек в умовах воєнного часу. Аналізуються особливості використання бібліотечних фондів у воєнний час для боротьби з ворогом і перемоги. Визначені історико-педагогічні аспекти просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек України у роки Другої світової війни. Описано особливості використання фондів публічних бібліотек із виховною та просвітницькою метою на окупованих нацистами українських територіях. Схарактеризовано героїзм працівників бібліотек, які залишилися на окупованих територіях України і з ризиком для життя рятували цінні фонди бібліотек. Вивчено форми організації просвітництва та виховання радянських публічних бібліотек у роки Другої світової війни та досвід використання літературних творів і персоналії для боротьби з ворогом і перемоги. Зроблено узагальнені висновки стосовно певних позитивних і негативних тенденцій у розвитку означеного феномену, ознаками яких було поєднання у собі руйнівних тенденцій із становленням позитивних традицій вияву самовідданості бібліотечній справі працівників тогочасних публічних бібліотек.

Ключові слова: публічні бібліотеки; просвітництво; виховання; воєнний час; працівники бібліотек

S *Polyakova-Lahoda Maria, Tsina Valentina. Enlightening and educational potential of public libraries' activities in Ukraine during World War II.*

The experience of enlightening and educational activities of public libraries in wartime conditions is considered. The peculiarities of the use of library funds in wartime to fight the enemy and win are analyzed. The historical and pedagogical aspects of the enlightening and educational activities of public libraries in Ukraine during World War II are defined. The peculiarities of the use of public library funds for enlightening and educational purposes in Ukrainian territories occupied by the Nazis are described: the attitude to libraries as ideological institutions of influence on the consciousness of the people; consideration of library funds as a means of studying national, racial, socio-political and economic institutions in the occupied territories. The peculiarities of the activities of public libraries in the occupied territories are considered: their accounting, the removal of valuable library funds, planning for creating regional specialized and public libraries, the destruction of publications irrelevant for the Nazis, the completion of libraries for the infirmary, military units of the Wehrmacht, the Volksdeutsche, Ukrainian workers taken to work in Germany. The heroism of library workers who remained in the occupied territories of Ukraine and risked their lives to save valuable library funds are characterized. The forms of organization of enlightening and education at Soviet public libraries during World War II (thematic exhibitions, expositions of new arrivals, commemorating cultural and historical events) and the experience of using literary works and personalities to fight against the enemy and victory (creation of military libraries, work of reading circles) were studied, political studies, use of literary works). Generalized conclusions were made regarding certain positive and negative trends in the development of the mentioned phenomenon, the signs of which were a combination of self-destructive trends with the formation of positive traditions of self-dedication to library work by employees of public libraries at that time.

Key words: public libraries; enlightenment; education; wartime; library workers

Полякова-Лагода Марія Василівна, аспірантка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Polyakova-Lahoda Maria, graduate student of the Department of General Pedagogy and Andragogy, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: marialagoda12@gmail.com

Цина Валентина Іванівна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Tsina Valentina, doctor of pedagogical sciences, professor, professor of the department of general pedagogy and andragogy, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: ajut1959@gmail.com

Актуальність проблеми. Період Другої світової війни на території України характеризується масштабними руйнаціями фондів книгозбірень, які опинилися на окупованих територіях у 1941–1944 рр.

Діяльність незначної кількості бібліотек у важких умовах евакуації була спрямована на потреби фронту, духовну підтримку народу у воєнний час. Бібліотеками проводились тематичні виставки та експозиції нових надходжень, заходи з відзначення різних культурних і суспільно-політичних подій.

Актуальність проведеного дослідження полягає в тому, що нині в умовах окупації частини територій України Російською Федерацією важливою є консолідація соціокультурного життя суспільства в освітньо-гуманітарному вимірі, пошук соціальних і цивілізаційних шляхів протидії нанесеній нашій країні культурно-історичній травмі та визначення стратегічних пріоритетів післявоєнної відбудови економіки та соціокультурної сфери України. Нині публічні бібліотеки, оголтовані від перших місяців ворожого нападу, продовжують працювати, брати участь у волонтерській допомозі, по можливості обслуговують маленьких і дорослих користувачів [9].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Визначення форм організації та методів просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек в умовах воєнного часу потребує пошуку в історії бібліотечної справи особливостей використання бібліотечних фондів, які є актуальними власне у воєнний час для боротьби з ворогом і перемоги.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У дослідженні історико-педагогічних особливостей просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек України у роки Другої світової війни нами проаналізовані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архіву Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, наукові розвідки: Ф. Сарани з особливостей використання літературних творів і персоналій для боротьби з ворогом і перемоги [8]; Л. Дубровіної і О. Онищенко [2], присвячені вивченню форм і методів просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек в умовах воєнного стану; Т. Кароєвої [4], Т. Себти [10], Н. Якимович [13], бібліотекознавчі дослідження яких були спрямовані на вивчення діяльності українських бібліотек під час нацистської окупації; Л. Дубровіної, Н. Кашеварової, Н. Малолетової [6; 7], предметом фундаментальних досліджень яких стала діяльність нацистської окупаційної влади на території України; Л. Заярної [3], якою вивчалася самовідданість бібліотечних працівників, які врятували фонди бібліотек у роки окупації та ін.

Разом із тим, аналіз літературних джерел із проблеми вказав на недостатність приділення уваги вивченню особливостей просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек в Україні, зокрема у роки Другої світової війни ХХ століття.

Метою статті є висвітлення особливостей використання фондів публічних бібліотек із виховною та просвітницькою метою на окупованих нацистами українських територіях, організації просвітництва та виховання радянських публічних бібліотек у роки Другої світової війни та досвід використання літературних творів і персоналій для боротьби з ворогом і перемоги.

Викладення основного матеріалу. Окупацією України було зруйновано історично сформовані бібліотечні фонди та систему публічних бібліотек. Нацистські окупанти ставилися до бібліотек як до ідеологічних установ впливу на свідомість народу, а бібліотечні фонди розглядалися як засоби вивчення національних, расових, соціально-політичних та економічних інституцій на окупованих територіях [10].

Із заснуванням 1 вересня 1941 року рейхскомісаріатів Остланду та України на окупованих територіях створювалися робочі групи з обліку, описування, вивезення культурних цінностей і збору інформації щодо окупованих територій задля їхнього подальшого використання [5].

Бібліотечна діяльність робочих груп включала конфіскацію та передавання всіх бібліотек у власність рейху, вивезення найцінніших фондів у Німеччину для організації бібліотеки Вищої школи та Східної бібліотеки Розенберга, якими б забезпечувалося вивчення окупованих територій та обслуговування потреб рейху задля перетворення України на сировинну колонію.

Організація бібліотек і бібліотечної справи в Україні передбачали створення крайових спеціалізованих і публічних бібліотек. Останні призначалися для обслуговування місцевого населення художньою, релігійною та науково-популярною літературою з масштабним очищенням фондів від радянської, антирелігійної, єврейської та масонської (так званої «небажаної») літератури [5].

У грудні 1942 року, після видання наказу Оперативного штабу «Про роботу бібліотек в окупованих східних областях», в областях цивільного підпорядкування на території Рейхскомісаріату України, новоствореним Крайовим управлінням архівами, бібліотеками та музеями, було започатковано облік, ревізію бібліотечних фондів, наслідком чого було закриття всіх бібліотек [12]. Велика кількість не актуальних для нацистів видань були заборонені та знищені. Водночас треба відзначити самовідданість бібліотечних працівників, які, врятовуючи бібліотечні фонди, переклеювали назви книжок, ховали книги у власних помешканнях, у підвальних приміщеннях і на горищах [3, с. 47].

Також у тогочасній Україні діяли органи місцевих управ, до складу яких входила інспектура бібліотек Відділу культури та освіти, якими здійснювався облік бібліотек і сприяли вивезенню культурних цінностей. Наприклад, Київською міською управою було ухвалено постанову № 36 від 17 жовтня 1941 р. «Про збереження книжкових фондів» та її доповнення за № 244 від 11 грудня 1941 р., за якою здійс-

нювалася інвентаризація бібліотек та облік їхніх фондів. У віданні Київської міської управи було 22 масові бібліотеки, з яких відкрито було лише одну Київську міську бібліотеку для дорослих і дітей, а решта бібліотек перебували в стадії консервації з метою вилучення небажаної літератури [7].

І тільки з перетворенням у червні 1942 року Бібліотеки академії наук України на Центральну бібліотеку рейхс-комісара України, в країні з'явилася загальноукраїнська бібліотека з реальним обслуговуванням читачів, якою також збиралися бездоглядні бібліотечні та приватні фонди. Влітку 1943 року групою комплектування цієї бібліотеки було зібрано та надіслано для українських робітників, вивезених на роботу до Німеччини, 11 бібліотечок із 3350 книжок.

Окупанти планували створити на основі фондів обласних бібліотек України Східну бібліотеку Розенберга в Києві, яка б дублювала основні фонди берлінської. На базі Бібліотеки академії наук та інших крупних наукових бібліотек Києва було створено Крайову бібліотеку. Також планувалося залишити перевірені та «очищені» від «шкідливої» літератури бібліотечні фонди на «східних просторах» з метою подальшого функціонування там публічних бібліотек [2, с. 295]. Окупанти планували створення народних бібліотек для місцевого населення та німецьких фахівців на засадах видалення забороненої єврейської, більшовицької та антирелігійної літератури.

На окупованих територіях збиралися бібліотечки для фольксдойче та німців, які склалися з німецької розважальної літератури. З дозволеної публіцистичної та белетристичної літератури склалися бібліотечки для остарбайтерів [11].

Фонди вітчизняних бібліотек потерпали й від того, що використовувалися як резервні фонди з комплектування і поповнення бібліотечок лазаретів, військових частин вермахту тощо [2, с. 300].

Водночас значну кількість цінних бібліотечних зібрань було врятовано завдяки самовідданості бібліотечній справі працівників бібліотек, які залишилися на окупованих територіях України і з ризиком для життя переховували цінні фонди бібліотек у власних квартирах, а на завершення військових дій повертали їх бібліотекам-власникам.

Отже, просвітницька та виховна діяльність публічних бібліотек на окупованих територіях України, що здійснювалася влітку 1943 року групою комплектування Центральної бібліотеки рейхскомісара України, полягала у формуванні бібліотечок із дозволеної публіцистичної та белетристичної літератури для українських робітників, вивезених на роботу до Німеччини. Відбувалося використання фондів вітчизняних бібліотек для комплектування й поповнення бібліотечок лазаретів і військових частин вермахту.

Формами організації просвітництва та виховання радянських публічних бібліотек у роки Другої світової війни були: тематичні виставки та експозиції нових надходжень,

із відзначення культурних подій і проведення різних суспільно-політичних заходів бібліотеками в евакуації. Бібліотеками здійснювалося комплектування військових бібліотечок політвідділів діючої армії, тилових частин, зокрема І Українського фронту. У цей час при бібліотеках працювали читацькі гуртки, проводилися політичні заняття з вивчення партійно-урядових постанов, зокрема в галузі комуністичного виховання трудящих.

Світове визнання отримали публікації творів Т. Шевченка та персоналій про нього, опубліковані в період Другої світової війни (1941–1945 рр.) за виданим у 1949 році покажчиком Ф. Сарани «Т. Г. Шевченко (роки Великої Вітчизняної війни)», у якому були представлені різні видання, які характеризували власне воєнний час та особливості використання творчості Кобзаря для боротьби з ворогом та перемоги (нотні видання, плакати, листівки тощо) [8].

У 1944 році в діяльності бібліотек з'являються ознаки ідеологічного наступу культу особи Сталіна з масового гурткового студіювання його твору «Вітчизняна війна», що поступово зробило політичні заняття масовим явищем у публічних бібліотеках, де вивчалися і колективно обговорювалися урядові та партійні постанови СРСР та УРСР з питань розбудови народного господарства та комуністичного виховання трудящих [2, с. 355].

Як бачимо, бібліотечна справа України зазнала великої шкоди від окупації. По мірі звільнення територій України від німецьких окупантів поступово відновлювалася діяльність публічних бібліотек. Створення у 1943 році Центрального науково-методичного кабінету бібліотечного кознавства Наркомпросу України сприяло відродженню бібліотечної справи країни. Основними видами бібліотечної діяльності до кінця війни були роботи з відбудови приміщень книгозбірень, повернення фондів і працівників бібліотек із евакуації, відновлення бібліотечних фондів. У цей час було розгорнуто роботу з комплектування військових бібліотечок політвідділів діючої армії, тилових частин, зокрема І Українського фронту, до якого було направлено більше 700 книжок для агіткабінетів.

Отже, просвітницька та виховна діяльність публічних бібліотек періоду руйнації історично-сформованих бібліотечних фондів і бібліотечної системи України під час нацистської окупації мала політико-пропагандистську спрямованість із переорієнтацією ідеологічного впливу на свідомість народу з боку німецької окупаційної влади засобами художньої, релігійної, науково-популярної літератури в поєднанні з масштабним очищенням фондів від так званої «небажаної» радянської, антирелігійної, єврейської та масонської літератури.

Проблемним було питання збереження фондів бібліотек від так званих ідеологічних чисток. Водночас, завдяки сміливості багатьох тогочасних бібліотечних працівників багато історично-цінних фондів були врятовані від знищення та вивезення до Німеччини. Беззаперечним є факт самовідданості бібліотечних працівників, які залишив-

шись у роки Другої світової війни на окупованих нацистами територіях України, врятували, ризикуючи власним життям, багато цінних бібліотечних фондів.

Повернення вивезених нацистами фондів бібліотек почалося, за матеріалами Архіву Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [1], у другій половині 1945 року. І тільки на початку 1960-х років відбудову бібліотечної галузі було завершено, і вона почала далі активно розвиватися.

Висновки з даного дослідження. Аналіз науково-бібліографічних, педагогічних досліджень та архівних матеріалів дало нам змогу розкрити становлення та розвиток просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек в Україні у роки Другої світової війни, зробити узагальнені висновки стосовно певних позитивних і негативних тенденцій у розвитку означеного феномену, ознаками яких було поєднання у собі руйнівних тенденцій із становленням позитивних традицій вияву самовідданості бібліотечної справи працівників тогочасних публічних бібліотек.

Перспективи подальших розвідок. Негативні тенденції розвитку просвітництва та виховання публічних бібліотек України в період Другої світової війни вплинули на розбудову діяльності цього виду у повоєнний період, обумовивши суттєві трансформації в її завданнях, змісті, структурі та методології. Особливості просвітницької та виховної діяльності публічних бібліотек України в післявоєнному планово-ідеологічному періоді розвитку бібліотечної відобразимо в подальших наукових розвідках.

Список використаних джерел

1. Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, оп. 1, спр. 670, арк. 76.; спр. 657, арк. 43; спр. 657, арк. 173.
2. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ : НБУВ, 2009. 530 с.
3. Заярна Л. Ф., Шиян Л. М., Омелянова Т. І., Цимбровська Л. О. З історії Створення Уманської центральної бібліотеки: (До 100-річчя з дня заснування). *З історії бібліотечної справи в Україні*. Київ : Національна парламентська бібліотека України, 1997. Вип. 2. С. 46–50.
4. Кароева Т. Масові бібліотеки України під час нацистської окупації 1941–1944 рр.: зона цивільної адміністрації. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 9. С. 44–49.
5. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.
6. Кашеварова Н. Г., Малолетова Н. І. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе : справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. Киев : НБУ им. В. И. Вернадского, 2006. 577 с.
7. Малолетова Н. І. Дубровіна Л. А. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942). *Бібліотечний вісник*. 2003. № 3. С. 17–28.
8. Матеріали до бібліографії шевченкіани за роки Великої Вітчизняної війни / уклад. Ф. К. Сарана. *Питання шевченкознавства*. Київ, 1958. С. 146–171.
9. Публічні бібліотеки в умовах воєнного часу: з досвіду роботи бібліотек Одеської області : аналіт. довідка з досвіду роботи / упоряд. Г. П. Діденко. Одеса : Одес. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Грушевського, 2022. 20 с.
10. Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації. *Наукові записки : зб. праць молодих учених та аспірантів*. Київ, 1999. Т. 4. С. 398–412.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп.1, спр. 68, арк. 1–18.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 48, 62–70.

13. Якимович Н. О. До питання про стан публічних бібліотек м. Києва в період нацистської окупації. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології ХХІ століття* : матеріали ІХ Міжнарод. наук.-практ. конф. Одеса, 2016. С. 143–147.

References

1. *Arkhiv Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho* [Archive of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi], op. 1, spr. 670, ark. 76.; spr. 657, ark. 43; spr. 657, ark. 173 [in Ukrainian].
2. Dubrovina, L. A., & Onyshchenko, O. S. (2009). *Bibliotечna sprava v Ukraini v XX stolitti* [Library business in Ukraine in the 20th century] : monograph. NAS of Ukraine, Nats. b-ka of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Institute of Manuscripts. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
3. Zayarna, L. F., Shyyan, L. M., Omelyanova, T. I., & Tsybrowska, L. O. (1997). Z istoriyi Stvorennya Umans'koyi tsentral'noyi biblioteki: (Do 100-richchya z dnya zasnuvannya) [From the history of the creation of the Uman central library: (To the 100th anniversary of its founding)]. In *Z istoriyi bibliotечноy sprav v Ukraini* [From the history of librarianship in Ukraine] (Is. 2, pp. 46-50). Kyiv: Natsional'na parlament's'ka biblioteka Ukrayiny [in Ukrainian].
4. Karoyeva, T. (2021). Masovi biblioteki Ukrayiny pid chas natsyst's'koyi okupatsiyi 1941–1944 rr.: zona tsyvilnoyi administratsiyi [Mass libraries of Ukraine during the Nazi occupation of 1941-1944: the zone of civil administration]. *Visnyk Knyzhkovoyi palaty* [Bulletin of the Book Chamber], 9, 44-49 [in Ukrainian].
5. Kshevarova, N. H. (2014). *Diyalnist Operativnoho shtabu Rozenberga z vyvchennya natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945)* [Activities of the Rosenberg Operational Headquarters in the study of the «eastern space» by the Nazis (1940–1945)]. NAS Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny (P. 1: Dzhereloznavche doslidzhennya). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny [in Ukrainian].
6. Kshevarova, N. G., & Maloletova, N. I. (2006). *Deyatelnost Operativnogo shtaba reykhslyaytera Rozenberga v okkupirovannoy Yevrope. Spravochnik-ukazatel' arkhivnykh dokumentov iz kiyevskikh sobranii* [The activities of the Operational Headquarters of the Reichsleiter Rosenberg in occupied Europe. Directory-index of archival documents from Kyiv collections]. Kiev: NBU im. V. I. Vernadskogo [in Russian].
7. Malolyetova, N. I., & Dubrovina, L. A. (2003). *Diyalnist Kyivskoyi miskoyi upravly v haluzi bibliotечноy sprav pid chas natsyst's'koyi okupatsiyi (1941–1942)* [Activities of the Kyiv city administration in the field of library affairs during the Nazi occupation (1941–1942)]. *Bibliotечnyy visnyk* [Library Bulletin], 3, 17-28 [in Ukrainian].
8. Sarana, F. K. (Comp.). (1958). *Materialy do bibliografii shevchenkiany za roky Velykoyi vitchyznyanoi viyny* [Materials for the Shevchenkian bibliography during the Great Patriotic War]. *Pytannya shevchenkoznavstva* [The issue of Shevchenko studies], 146-171 [in Ukrainian].
9. Didenko, H. P. (Comp.). (2020). *Publichni biblioteki v umovakh voyennoho chasu: z dosvidu roboty bibliotek Odeskoyi oblasti: analit. dovidka z dosvidu roboty* [Public libraries in wartime conditions: from the experience of Odesa region libraries: analyst. certificate of work experience]. Odessa: Odes. obl. univers. nauk. b-ka im. M. Hrushevskoho [in Ukrainian].
10. Sebta, T. (1999). *Dokumenty Aynzatshtabu reykhslyaytera Rozenberha pro diyalnist v ukrayinskykh bibliotekakh pid chas natsyst's'koyi okupatsiyi* [Documents of Reichsleiter Rosenberg's Einsatz Staff on activities in Ukrainian libraries during the Nazi occupation]. *Naukovi zapysky* [Scientific notes]: zb. prats molodykh uchenykh ta aspirantiv, 4, 398-412 [in Ukrainian].
11. *Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny* [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine], f. 3206, op.1, spr. 68, ark. 1-18 [in Ukrainian].
12. *Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny* [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine], f. 3206, op. 5, spr. 16, ark. 48, 62-70 [in Ukrainian].
13. Yakymovych, N. O. (2016). Do pytannya pro stan publichnykh bibliotek m. Kyeve v period natsyst's'koyi okupatsiyi [On the question of the state of public libraries in Kyiv during the Nazi occupation]. In *Informatsiyana osvita ta profesiyno-komunikatyvni tekhnolohiyi KHKHl stolittya* [Information education and professional communication technologies of the 21st century]: materialy IKH mizhnarod. nauk.-prakt. konf. (pp. 143-147). Odessa [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 28.10.2022